

MONOLÓGOK DIALÓGUSA

Illyés Gyula és Márai Sándor háború utáni naplóinak összehasonlítása (1945–1948)

Két azonos nemzedékhez tartozó írófejedelem azonos időszakban írt naplójának összehasonlítására vállalkozunk.

Milyen műfaj a napló? A családfán a közös ős a keresztény lelkiismeretvizsgálatból, a gyónás gyakorlatából eredeztethető önéletrajz. Az önéletrajzból három „utód” született: a vallomás, az emlékirat, és a napló. Oldalági rokonként tartható számon a levél. Érdekes módon a naplókkal nem nagyon foglalkozott még a magyar tudományosság. Nincs napló-kataszterünk, miként van az angoloknak¹, készült egy európai lajstrom is róluk, több mint ezer oldalon.² Amióta napló van, kritikai fenntartás is kíséri. 1888-ban a konzervatív francia irodalomtörténész, a műfaji elméletek tanulmányozója, Ferdinand Brunetiere a vallomásos irodalom elburjánzásában az Én „beteges és természetellenes túltengését” látta.³ A történészek – gyakran tapasztalom – sokkal nagyobb súlyt, forrásértéket tulajdonítanak a naplónak, mint az irodalomtörténészek. Komoly kérdés a naplók esetében: ki a címzett? Kinek szól a napló? Önmagának írja-e, aki nap mint nap papírra veti gondolatait, megjegyzéseit, vagy másnak, másoknak? Válaszunk egyértelmű: a feltételezett és remélt utókornak. Van tehát közönsége, ha egyelőre a közönség nem is részese a dialógusnak.

1945-ben Márai megjelenteti az 1943–1944-ben írt naplóját. Komoly kritikai visszhangja is van, erre most nem térünk ki.⁴ Tudjuk, hogy Illyés is olvasta a megjelent Márai-naplókat, írt is róluk, s Márai akkori termékeny időszakáról, igaz nem a nyilvánosság számára, hanem saját naplójába. Naplóreflexió a naplókra. Figyeli Illyés Márait, de közben távolságot tart. Nagy távolságot. S nem lát igazi minőséget: „A zseni egy adag tehetség és két adag szorgalom – Márai kedvenc Goethe-idézete. De ő hovatovább csak a szorgalomra nézett. S pláne azt hitte, a szorgalom a teleírt papírlapokat jelenti.”⁵ Előrebocsátandó alaptétel tehát, hogy

mindketten élénken figyelték egymást, kölcsönösen viszonyítási pontnak tekintették egymást. Versengtek. Kis túlzással, a hatás kedvéért azt is mondhatnánk: egymásnak írtak.

Miért áll kettejük összevetésében első helyen Illyés neve? Nem az abc-rend miatt, hanem mert az írófejedelem „rangját” Illyés nyerte el először, még életében, s éppen a tanulmány élén jelzett időhatár kezdőévében, 1945-ben. Révai József mondta Illyést 1945 márciusában Debrecenben egy népgyűlésen a „legnagyobb élő írónak”, s tovább is ment: Rákóczival, Kossuthal és Petőfivel emelte egy sorba. (Illyés felszabadulásnak mondta az 1945-ös évi változásokat. Márai csak azt írta 1945 nyarán és kora őszén Leányfalun írt, de csak a szerző halála és a rendszerváltás után megjelent kötete címéül: *Szabadulás*.) Ugyanekkor írta a következő szavakat naplójába Márai Sándor Illyés Gyuláról: „Ez a kitűnő író és költő szorgalmasan szerepelget az új világban, s amint olvasom nevét lapok élén, bizottságok, egyesületek névsorában, megértem, mi az, ami örökké elválaszt tőle, most is, mint a múltban? Ez az író elsőrendűen politikus, akkor is, ha verset ír a tavaszról; tehát fontosabb számára egy társadalmi kérdés, mint egy Verlaine-vers vagy a *Háború és béke*. Számomra is becses és fontos kérdés a magyar zsellérek vagy órabéres munkások társadalmi fejlődése, de nem fontosabb, mint Bałits versei vagy Shakespeare; ha választanom kell, minden erőm és figyelmem az irodalomnak adom, nem pedig a politikának. Ezért nem érthetjük meg egymást. De ezért még tisztelhetjük egymás felfogását.”⁶ Egy ehhez hasonló, de személytelen megjegyzése is van Márainak abban a naplóváltozatban, amelynek első kiadási éveként 1958-at tüntet fel a kiadó: „Tapasztalom, hogy minden író annyit veszít írói és erkölcsi súlyából, arannyi az általa kiszorított politikai szerepkör súlya.” A kiadás említése azért fontos, mert autorizált változatnak tekinthetjük, s nem az utókor mindent megjelentetni kívánó szenvedélye eredményének.⁷ Látjuk, ezekből az előrebocsátott Márai idézetből, különösen az elsőből, hogy összehasonlításuk alapja mégsem pusztán az írófejedelem címének birtoklása, hanem az egymásra valóreflexiók bőséges volta. S ezen reflexiók mögött kétféle írói szereptudat, kétféle írói ars poétika szembesül egymással. S ha mögé nézünk a naplóknak, a kétféle szerep történeti meghatározottsága is felsejlik. Illyéstől nem idegen az irodalom eszköz-voltának kívánalma.⁸ Márai épp ellenkezőleg: egyes szám első személyben beszél, s látható, nem akar senkit képviselni. Ő valamit képvisel: a Magyarországon teljesen soha meg nem gyökeresedett liberális polgári értékeket.

Illyéssel szemben, aki 1945-től haláláig viselte az írófejedelem korántsem mindig könnyű vagy pontosabb így, nem mindig egyformán nehéz palástját, Márai posztumusz kapta a rangot, vagy az azzal meg egyező tiszteletet. Életében nem lehetett tudomása visszaigazolt nagyságáról, hiszen emigrációját követően életében már nem jelenhetett meg könyve itthon. Maga döntött úgy, amíg hazája nem szabad, ő itthon nem létezik. A rendszerváltás után alakult ki a Márai-kultusz. Márai ma talán a leggyakoribb irodalmi, írói hivatkozási forrás, s tegyük hozzá kritikusán, igen sokszor „ott és akkor” indokolatlan idézetekkel. (Érdekes friss adalék: az *ÉS* néhány hónappal ezelőtt közölte Esterházy Péter laudációját a könyvfesztivál díszvendége, Norfolk könyvéről. A posztmodern szerzőről szólva egyszer csak egy Márai idézet: „Szolgálom az anyanyelvet, de nem vagyok szolidáris a társadalommal, mely ezt a nyelvet beszéli.” S rögtön utána egy kommentár: „Na végre, már rég be akartam nyomni valahová ezt az idézetet.”⁹ S egy másik friss citátum, mely már végleg kivezet minket az irodalomból: Bayer Zsolt a választások második fordulóját követően írt fenyegető hangvételű publicisztikájában öt bekezdést idéz Máraitól. Nem számít a vagdalkozó újságírónak, hogy kiszakítja a kontextusból: Márai a „Mester”, mindenre jó, szabadon citálható. Áruvédjegyet akar belőle csinálni, a magukat „polgári”-nak mondott erők Márai idézésével mintegy tőle „személyesen” nyernek felhatalmazást.¹⁰ A Márairól szóló irodalomtörténeti publikációk száma is igen magas. S tegyük még ehhez egy a repertóriumok által nem jegyzett, mert nem jegyezhető adatot. Ez is olyan, mintha egy publikáció született volna: Kertész Imre nem olyan régen maga olvasta fel a közszolgálati rádió frekventált irodalmi műsorában Márai *Föld! Föld!...* című naplóhoz hasonló visszaemlékezését. Egy ma élő író kilép saját illetékességi köréből az irodalomból, az előadó-művészetbe: és felolvas. Mit jelent ez? Az azonosulást, saját súlyának többletét adja Máraihoz, beemeli az irodalom általa is reprezentált világnézeti és ízléskörébe. És fordítva: a maga világa mögé rajzol rokoni vonalat. (A tanulmány még hónapokkal az előtt íródott, hogy Kertész Imre Nobel-díjat kapott. – Sz. Á.)

De álljunk meg még az írófejedelem fogalmánál. Miként nyerhető el a cím, ki az adományozója? Mik a felhatalmazás módszerei? Konszenzus, széleskörű elismerés vagy felülről érkező kinevezés áll mögötte? Áll-e valamiféle hatalom, a szó világi, politikai és szellemi értelmében? Valamely hatalom akarja-e hitelesíteni és elterjeszteni általa vágyott értékrendjét, saját legitimitációjához kér-e segítséget az írótól, az irodalomtól?

Gondoljunk arra, abban a korban, amelyben Babits, Kosztolányi, Karinthy, Móricz működött, Herczeg Ferencet terjesztették fel irodalmi Nobel-díjra. Herczeg Ferenc volt a két háború közötti korszak „írófejedelme”. Vagy nézzük meg, hogy a kulturális külpropagandában mindenképpen egyértelműen pozitív szerepet játszott két idegen nyelvű magyar folyóirat, a *La Nouvelles Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly* mit és kiket tartott reprezentáns magyar irodalomnak.¹¹

Ami Illyést illeti, erre a felelet egyértelmű: saját, kiküzdött írói szerepe és minősége mellé, hangsúlyozom mellé, s nem azt helyettesítve, politikai felhatalmazás, megerősítés is társult. Az irodalmi teljesítmény kapott méltán, a korszellemmel, a kor irodalmi és politikai közérzetével megegyezően kinevezést. Nem volt ez brutális politikai gesztus: a politikának ugyan szüksége volt Illyésre, de nem várt el cserébe olyat Illyéstől, ami Illyésnek ekkor ne jött volna szívéből. 1948-as Kossuth-díját méltán kapta: a máig egyik legszínvonalasabb irodalmi folyóiratnak, a *Válasznak* volt szerkesztője, mögötte volt a *Nyugat* társszerkesztői múltja, majd azután a *Nyugat* folytatásaként létrejött *Magyar Csillag* szerkesztése. (A *Nyugat* folytatása önmagában fejedelmi poszt.) A háború éveiben az utóbbi folyóirattal is, a *Babits emlékkönyvvel* és *A francia irodalom kincsestára* összeállításával is a széles nemzeti összefüggés megteremtője volt. S akkor még nem szóltunk saját írói munkásságáról, a művekről. A háború utáni időszakból csak néhány műcímét emeljük ki: az *Amikor a Szabadság-hídra a középső részt fölszerelték* című és *A reformáció genfi emlékműve* című verseit (1945 és 1946), és a *Hunok Párizsban* című esszéregényt (1946).

Illyés 1945-től akadémikus, ahogyan Márai is, igaz, ő már 1942-től levelező tagja a tudós testületnek. 1945 után Márai egyre inkább a periféria felé szorul. Igaz, jelennek meg könyvei: 1945-ben *Darázs* című drámája, 1945-ben *Naplója* (1943–1944), *Ihlet és nemzedék* című tanulmánykötete és *A nővér* című regénye. 1947-ben *Medvetánc, karcolatok* címmel tanulmánykötete lát napvilágot és a *Sértődöttek* című regényének két kötete (1947 és 1948). A ciklus befejező, hatodik darabja – *Művészet és szerelem* címmel – 1948 tavaszán már készen állt a nyomdában, de már nem jelent meg, a kötetet bezúzták.

A korszak kezdetén mindketten szabadon publikálnak, s Márai győz a mennyiség tekintetében. De míg Illyés lehetőségei ekkor még szinte korlátlanok, Máraié fogyóban.

Mindketten naplót írnak. Illyés kezdte korábban, még 1929-ben, alig 27 évesen. Márai első naplója 1943-as keltezésű, a háborús élmény

készíteti írásra, a „túlélő” olvasónak szánja. Kettejük kezdő naplóíró életkora között tizenhat év különbség. Bár majdnem egyidősek, ez a különbség a naplók szempontjából szinte egy nemzedéknyi távolság. Márai mindig is a „láthatatlan nyilvánosság” számára ír, nem magának. „A napló, a legbizalmasabb is, mindig az emberiségnek készül, s ezért talán őszintébb, ha őszintén bevalljuk, hogy nem tudunk egészen őszinték lenni, írók, semmiféle írásunkban, leveleinkben és naplójegyzeteinkben sem. Egyébként, naplóíró, nem sokat tartok arról a magányos őszinteségről. Őrizd meg titkodat! – s írd titkosan és őszintén, címmel, szerkezettel, szándékkal, ahogy egyedül lehet és illik.” Évekkel azelőtt, hogy naplóba kezdett volna, terjedelmes tanulmányt tett közzé a *Nyugatban* Jules Renard naplójáról.¹² Érdekelte tehát a napló, mint önkifejezési forma, izgatta a napló(k) lehetséges hangneme, tematikai és műfaji kérdései. Illyést viszont inkább idősebb korában foglalkoztatta a műfaj problematikája. Az akkor rajta kívül senki által nem ismert sajátjáé és ugyanakkor Máraié is. 1968-ban rögzítette a következőket. Elsőként azt a passzust idézzük, melyben a naplóval való saját birkózásáról ír: „Miért hagytam abba újra és újra a naplóírást? Mert hiába tudtam eleve a műfaj fő veszélyét, én is csak hivalkodtam, kérkedtem. A fogyatékoságaimmal is. Nincs napló, amelynek írója még a legtitkolandóbb szennyesek kitarásával is ne valamiféle rongyozást művelne. Hisz azt veti papírra, ami érdekes az ő számára. Aminek a központjában ő áll; vagy amihez valamilyen ő viszonyul. Érdekesen: érdekében fekvően.” De vajon nem minden irodalmi mű középpontjában szerzője áll, tehetjük hozzá önkényesen. Vagy mégsem önhatalmúan: hiszen akit ezen eszmefuttatás után értelmez, elemez, Németh László, a magyar irodalom legszubsjektívebb írója. S mit mond Márairól? „Márai naplóinak, még ha hitelest tudatnak is, azért nincs hitelük, mert az események rajzolása közben önarcképre gyakorolnak.”¹³ Márai „megfelel” Illyésnek, még ha évtizedekkel korábban is vetette papírra, amit állít. Azt kérdezi ugyanis Renard kapcsán, hogy „Mi célja egy írói naplónak? Időrendben számot adni eseményekről, a külvilágról? Ezt a feladatot az újságok fürgébben és alaposabban elvégzik. Közelebb kerülni a naplón át önmagunkhoz? Ez lenne az igazi értelme. De lehetséges-e, ha tudjuk, hogy más is olvassa? Igen, lehetséges. Az író olyan ember, aki soha nincs egyedül.... Az emberiségnek gyón.” S amikor Dosztojevszkijt olvas, egyetértőleg idézi Zoszima sztarec mondatát, mint „minden emberi magatartás legmélyebb értelmét: »Menjen az emberek közé és tegyen vallomást.«”

Ezzel szemben miből állnak Illyés naplói: nemcsak „hagyományos” naplóírói feljegyzésekből. Rendre dokumentumokat, „elidegenítő” hatású vendéganyagokat illeszt közénk. Újság- és folyóiratcikket, írókongresszuson elmondott felszólalást, rádióelőadás szövegét. Ezzel egyre inkább magától akarja eltávolítani a közsféra felé próbálja tolni a napló középpontját. Személytelenít. S erre éppen az az írói szerepfelfogás készíti, ami párizsi emigrációjából való hazatérte óta sajátja, és ami 1945-ben és azt követően a koré is. Illyés irodalmon túli, képviseleti szerepet tulajdonít az irodalomnak. Számára az 1945. évi társadalmi változások értelme a felszabadulás, az „új honfoglalás.”¹⁴ Újságcikkeinek hangját a toborzókból és az indulóktól kölcsönzi. *Levél vidékre. – Munkába rögtön!* – ez a cím egy a parasztpárt lapjában, a *Szabad Szóban* megjelent és a naplóba átemelt újságcikk publicisztika címe.¹⁵ Veres Péter levelére is a nyilvánosság előtt válaszol. A posta akadozik, „zsebekben, tarisznyákban, levéltárcákon át” a jóindulatra és segítőkészségre bízva vándorolnak a levelek, inkább a nyílt levél műfaját választotta. Megtehetette: a magánélet és a közélet problémái nemcsak, hogy szorosán összekötődnek. Illyés (és Veres Péter) lelkesedik, a megfigyelő pozíciójában Márai, mint látni fogjuk, az első pillanattól kezdve kételkedik. Az Illyés által vállalt szerep persze ugyancsak az első pillanattól kezdve tele van belső feszültséggel. Egy karszalagos rendőr ment fel hozzá a hegyre, le akarta vinni a városba, mert megalakult a parasztpárt, s annak Illyés, miként a rendőrtől értesült, egyik vezetője. S amikor először ment át Pestre, egy utcai plakáton, falragaszon látta, hogy neve a parasztpárt öt vezetője között van kinyomtatva.¹⁶ Vállalta a vezetőségi tagságot, hiszen ez szervesen következett korábbi írói és közéleti szerepéből. De rögtön hozzátette: „...ezzel a megszabadulással én végre írónak szeretnék felszabadulni. Éppen csak a kezdet nehezétől nem állok félre. Elfogadtam, hogy az első állványok felállításhoz mindenkire szükség van.” Mindehhez a Veres Péternek válaszoló kinyomtatott, azaz nyílt levélben hozzáteszi: „...az egyszerű jelentkezésből, hogy itt vagyok, nem állok félre a nehezétől, épp csak íróként akarok élni s kedvem szerintiként, munka, munka és munka lett, azaz tanácskozás, tanácskozás és tanácskozás, ahogy az már törvényszerű ilyen időkben.”¹⁷ Többféle tisztség lehetőségét kínálják fel ezekben a hónapokban Illyésnek. Irodalmi és közéleti, politikai szerepek sokaságát. „Gellért a *Csillag* ügyében [...] csak teljesen függetlenül vállalnám a szerkesztést, nem az Írószövetség nevében.”¹⁸ Keresztury: vállaljam a kultusztárcát, hozzám eljönne államtitkárnak...¹⁹ Politikus és író kerül szembe egymással

ekkor Illyésben. Jönnek az írói igazoltatások, Szabó Lőrincet letartóztatják, Illyés mozgósít az érdekében és kiáll mellette, mire rögtön megtámadja a polgári radikális oldal és a *Népszava*. A napló szerint Illyés ekkor többször beteg. A betegség magánügy, de a közvélemény is tud róla, hiszen Márai is említi. Hiszen amikor Illyésről ír, a betegséget komoly karaktertényezőnek látja. Illyés nagyságát és kicsinységét méri fel ebben az 1946 kora tavaszán keletkezhetett naplójegyzetben, s egyben saját elmagányosodását is. „X. azt kérde, van-e író, akivel beszélgetni szoktam? A kérdés megdőbönt. Nem, nincsen ilyen író. Illyés az egyetlen, akivel beszélhetnék, aki mindent tud, amit írásról és egy írónak az élethez való viszonyáról tudni kell: tud írni, teljes erővel és öntudattal, művelt, értesült, a szó nemes értelmében, mint egy vadállat és magándetektív egyszerre, huncut, van humora... vele tudnék beszélni. Ő az egyetlen élő író, a szó másik értelmében... De sunyi, paraszt, mindegyre hős szeretne lenni, s aztán megijed, elbújik a betegségbe, vagy a felesége szoknyája mögé. Nem beszélhetek vele, a szakadás túlságosan nagy. [...] Nincs kortársam többé.”²⁰ Az idézet közbeni három pont talán azt jelzi, még tovább is tudná sorolni Illyés erényeit. Nagyra tartja vagy inkább szeretné tartani. Olyan nagyra tarthatná, mint Kosztolányit, Babitsot, Karinthyt vagy Móriczot. „Az ember tudta, ha nagy baj van, csak ki kell nyújtani kezét, s megragadhat egy kezét.” Az említettekkel egy pozícióban tudná számon tartani Illyést, ha. S ebben a feltételes módban az ítélet.

Illyés következetes korábbi én-jéhez. A parasztnak sorsa van számára, nem jelleme. Nem is parasztot, inkább parasztságot lát. Vele szemben Márai most kezd „falukutatásba.” A háború előtt, mert felesége zsidó volt, Leányfalura menekült, ott vészelték át a főváros ostromát. Otthona romokban, kis kocsira szedi össze, majd kocogó szekérral szállítja könyvtára összeszedett maradványát.²¹ Falusi lakó marad, nincs hova visszaköltöznie az ostrom elmúltával. „Bizonyos, hogy még mindig nem tudom a teljes, föltétlen igazat: egy társadalmi osztályt, mely ennyire zárkózott, mint a magyar parasztság, nem lehet esztendő alatt »megismerni«. De egy s más dereng. Nem véletlen, hogy ez a nép, a magyar parasztság »szabadul fel« utolsóként Európában. Minden más nép elintézte már paraszti problémáit; forradalommal vagy társadalmi fejlődéssel. A magyar most is mástól várja, hogy elintézi számára ezt a kis forradalmat, a földosztást. S a legrosszabb pillanatot választja ehhez: vesztett háború végét, készletek, vetőmag nélkül. Mindenki tudja, hogy a földosztás, éppen most, egyértelmű a katasztrófával; a zsellér éppúgy

tudja, mint az úr.”²² Valóban idegen segítséggel történt a gyors földosztás. A szovjet csapatok hadműveleteik támogatását remélték a felszabadult lakosságtól, parasztságtól. Most kerül csak Márai kezébe Illyés könyve, *A puszták népe* is. Dicséri: „Kitűnő könyv, gazdag, őszinte. De ez a könyv sem tud meggyőzni arról, hogy a puszták népe nem felelős mindazért, ami az évszázadokban történt vele; nemcsak a gróf, s később a zsidó nagybérlő.”²³ Zárkózottsággal jellemzi Márai a parasztságot. Milyen lett volna az az osztály, amelynek nem volt, mert nem lehetett társadalmi képviselője? Hiszen a népi irodalom, a szociográfusok, s velük az urbánus származású katolizált zsidó származású költő és kiadói szerkesztő éppen a hírhozó szerepre, *Magyarország felfedezésére* vállalkozott. A köztudatba emelni a hárommillió koldust, közvéleményt teremteni a földkérdésben. Igazságtalan Márai, állapítsuk meg nyugodtan. Saját nem-tudását fordítja vissza, s jellemzi a parasztságot. Abban, amit tapasztal, minden bizonnyal igaza van. Empíriáját kétségbe nem vonhatjuk. „Pócsmegyeri Shylockokat” lát, „dagadt parasztasszonyokat, akik csípőre tett kézzel nézték rakott hombárokkal gazdag házuk és kertjük kapujából a lidércalakszerűen ödöngő, az oström poklából előtámolygó pestieket...” A parasztok spekulálnak, „s ha adnak, akkor olyan áron, amely messze túl van az uzsora határain; egy kiló krumpliért huszonöt cigarettát kérnek, tehát huszonöt amerikai centet, egy arany pengőt; vagy egy kombinét; s így tovább...”²⁴ Valóban, a város ekkor levetkőzött a falu javára. Amit lát, erkölcsi érzékét sérti, s hozzáteszi: „S ezek nevében mernek ítélni »népi költők« a polgárság erkölcsse, vagy erkölcstelensége fölött!...” De nem ő az, aki a pincelakó „polgár” viselkedését kritizálja hasonló módon a *Szabadulás* című regényében? A falukutató Márai nyugalma megbillen. Nem tud leszűrt véleményt adni, bizonytalan. S éppen azért ítélkezik magabiztosan, mert még a tanuló, ismerkedő fázisban van. Az utóbb történetek persze megerősítették tapasztalásában, s a korabeli folyamatok egészének kritikus szemlélésében.

A napló és az emlékirat a legközelebbi műfaji rokonok. Az emlékirat és levél abban különböznek a naplótól, hogy azok írója többnyire egész írástudását, minden hatóeszközét, ha tetszik egész művészi készségét beveti írás közben. S a verifikált ismereteket, az értelmezett folyamatokat mutatja már be. A napló műfaja ezt nem teszi „kötelezővé.” Milyen érdekes, hogy Márai naplót is írt a koalíciós korszakban, majd emlékiratot is, az 1972-ben megjelent *Föld! Föld!...* című könyvét. Ez utóbbit nem szakítják meg nem a korszakból fakadó megjegyzések, a véletlen

olvasmányélményekre való reflexiók. A napló meghatározó rendezőelvé és nem szervezőelvé az idő. Inkább retorikus, mint poétikai eszköz. Emlékirat más. Nem regény ugyan, de ennek is a teleológia a szerkesztőelvé. Azért, mert írója a saját sorsában, a valóságban, a politikai életben látta utóbb még világosabban a teleológia működési elvét.

Illyés aktív alakítója volt az eseményeknek. Szervező, szerkesztő. A Népi Művelődési Intézet szorgalmazója és a *Válasz* szerkesztője. A naplóíró pozícióját lényegesen meghatározza, hogy befolyásolja vagy csak elszenvedti az eseményeket. Illyés „társszerzője”, de mindenképpen helyeslője az eseményeknek, noha a történelem nem engedelmeskedik mindenben az ő akaratának. Márai a háború utáni években eleve szemlélődik csak. A védő pozíciójába szorul. Gyakori értékszerkezet az emlékiratokban – ez esetben Márainál már a napló folyamatában megkezdődik ez –, hogy a korábban élesen bírált világ minősül át utólag értékessé, mert ami felváltja, még hitványabbnak bizonyul.²⁵ De nem eleve ezzel a rezignációval és kiábrándulással indult Márai a „szabadulás”-nak. A tétet nagynak látta, de nem zárta ki az esélyt, hogy „az államból nemzetet” lehet építeni.²⁶ A felelősségvállalás, az önvizsgálat sem idegen tőle. „Mert másfélmillió ember nem pusztul el egészen ártatlanul; a sorsot hívni is kell; s e másfélmillió ember éppen úgy ártatlan, mint bűnös; mind ártatlanok vagyunk és mind bűnösök vagyunk, mert hívtuk is ezt a sorsot, amikor nem tagadtuk elég hangosan, ingereltük is, amikor nem tiltakoztunk idejében egészen és erélyesen, minden következménnyel.”²⁷ Keresi az okokat, hogy min múltott Magyarország erkölcsi hanyatlása. És noha döntően a politika szférájában leledzik az ok, nem ott vizsgálódik, hanem a mindennapokban, a közösség mentalitásában. Máraitól nem idegen a konzervativizmus kiválasztódás tana. Elfogadja, hogy az intézmények hosszú fejlődés útján lettek azzá, akik az élükön állnak hosszú évek, évtizedek, vagy annál is hosszabb idő kulturális örökségét, a kultúra eszenciáját hordozzák szinte génjeikben. A műveltséggel szolidáris, a nagy emberi teljesítményekkel, s nem a társadalommal. „...mindig van egy elit, nem jobboldali, vagy baloldali – hanem emberi elit – az a ritka fajta, aki nem akar keresni egy erőszakos helyzetet, mert tudja, hogy a műveltség a kolostorcellákban, vagy a koszos műtermekben kezdődik.”²⁸ Illyés a radikális alakíthatóság tanát vallja. Kiáltványt fogalmaz a parasztság művelődése ügyében, tevőleges részese a Népi Művelődési Intézet megszervezésének.²⁹ Márai viszont kikel az új káderek ellen, undorodik az uralkodási kultúra nélküliek hatalmától.

Nem érdekli a történelmi folyamat, aminek bábája többek között Illyés is. Azt mondja többek között: „Az oroszok műveltség-tisztelete, s vágyuk a műveltség után erős. Mindössze száz, kétszáz esztendő kell hozzá, hogy az a vágy köznapi valóság legyen. Mert a műveltséget nem elég megtanulni, hanem örökölni is kell. Emlékek nélkül nehéz igazán műveltnek lenni; hiányoznak a reflexek.”³⁰ Illyés szelíden és szolidárisan csak annyit mond: „Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy enyém, mint a szobrásznak a kötömb. A benne rejtőzködő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátosságait is.”³¹ Márai egyre élesebb lesz a még itthon töltött évek alatt, egyre markánsabb politikai ellenvéleményt fogalmaz meg. Egyre több írásaiban, jegyzeteiben az irónia, a gúny. Ez utóbbi elemek kiszorítják a rezignációt. Azt vallotta, hogy csak a „magyar nyelv térfogatában” tud létezni, mégis, vagy éppen ezért az emigrációt, a magányt választotta. Illyés marad: és megírja az *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, a korszak 1956-ig titkos, majd utána a rendszerváltásig újból eltitkolt dokumentumát.

Amikor a 60-as évek végén Illyés Amerikában járt, meg akarta látogatni Márait. A találkozás elmaradt, hogy mi volt az igazi oka, nem tudjuk. A közvetítő, Cs. Szabé László, aki említést tesz a tervről, udvariasan homályban hagyja.³² Nem tudjuk, csak találgathatunk, milyen lett volna kettejük találkozása. Igaz, kitűnő kamaradarab, hangjáték téma lehetne, de ez már a fikció birodalmába tartozik. Nem azt várták-e viszont mindketten, hogy naplójuk majd szembesülnek és dialógusba lépnek, vitatkoznak? Ez a valószínű. S ez a fontosabb, s immár meg is történt.

(A tanulmány az egri Eszterházy Károly Főiskola kommunikációs konferenciáján 2002. áprilisában elhangzott előadás alapján készült.)

JEGYZETEK

1. W. MATTHEWS: *British Diaries*. Berkeley, 1950.
2. G. R. HOCKE: *Das europäische Tagebuch*. Wiesbaden, 1963. – Idézi ALEXA Károly: *A rendszerváltozás és egy naplótárgyat*. *Alföld*, 1993/2. 22.
3. *A szubjektív irodalom*, 1888.
4. BIRKÁS Endre: *Diárium*, 1945. 46.; HÁMORI Zoltán: *Demokrácia*, 1945/37.sz.; HORVÁTH Márton: *Szabad Nép*, 1945. dec. 2.; KÉZAI Béla: *Új Ember*, 1945/18.sz.; KÓSA János: *Színház*, 1945/19.; VAJDA Endre: *Magyarok*, 1945/6. 286–288.; VÁMOS Magda: *Magyar Nemzet*, 1945/170.; ZELK Zoltán: *Szabadság*, 1945/255.

- sz.; KOVALOVSKY Miklós: *Embernevelés*, 1946/196–203.; NAGYPÁL István [Schöpflin Gyula]: *Társadalmi Szemle* 1946/4. 314–318.
5. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960.*, 8.
 6. MÁRAI Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.*, Vörösváry, 1991.
 7. MÁRAI S.: *Napló 1945–1957.*, Akadémiai–Helikon, 1990. 21.
 8. DÁVIDHÁZI Péter: „És ki adta néked ezt a hatalmat?” In: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára.*, Argumentum, 1998. 9–26.
 9. ESTERHÁZY Péter: *I Norfolk. Élet és Irodalom*, 2002. ápr. 19. 3.
 10. BAYER Zsolt: *A lélekről és arról, mi fog történni. Magyar Nemzet*. 2002. ápr. 23. 6.
 11. FRANK Tibor: *Literature Exported: Aspects of The Hungarian Quarterly, 1936–1944*. In: Uő.: *Ethnicity, Propaganda, Myth-Making*. Akadémiai Kiadó, 1999. 296–308. A tanulmány korábbi, kevésbé teljes változata magyarul: *A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. Filológiai Közlöny*, 1978/1. 55–65.
 12. *Nyugat*, 1935/12.
 13. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972.*, Szépirodalmi, 1989. 260. és 268.
 14. *Honfoglalók között. Riport a dunántúli földosztásról*. 1945. Kötetben: *Itt élned kell*. Szépirodalmi, 1976. II. 261–301.
 15. *Szabad Szó*, 1945. márc. 31.
 16. KABDEBÓ Lóránt interjúja Illyés Gyulával. In: *A háborúnak vége lett*. Kozmosz–Móra, 1983. 155. és 157.
 17. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Szépirodalmi, 1986. 349. és 353.
 18. 1945. ápr. 26.
 19. 1945. április 28. *Naplójegyzetek*. 355. és 356.
 20. MÁRAI S.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.*, 134–135.
 21. MÁRAI S.: *Napló 1945–1957.*, Akadémiai–Helikon, 1990. 14.
 22. MÁRAI S.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.*, 55–56.
 23. MÁRAI S.: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.*, 47–48.
 24. MÁRAI S.: *Ami a Naplóból...*, 252.
 25. VERES András: *Egy műfaj a gyorsuló időben*. In: *Alföld*, 1993/3. A Debreceni Irodalmi Napok *Napló redivivus* címmel rendezett tanácskozásának szerkesztett szövegei. 46–49.
 26. *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. 10.
 27. *Ami a Naplóból kimaradt...*, 12.
 28. Az *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946* című kötet bevezetőjében idézi VÖRÖSVÁRY István. Vörösváry, 1991. 5.
 29. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960.*, Szépirodalmi, 1987. 73–79.
 30. *Ami a Naplóból...*, 25.
 31. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.*, 395.
 32. Cs. SZABÓ László: *Hunok Nyugaton*. Auróra Könyvek 2., München, 1968.